

TANULMÁNY

HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY

„RÓMA LEGÉLŐBB TÖRTÉNETÍRÓJA”

MEGEMLÉKEZÉS C. SALLUSTIUS CRISPUS
HALÁLÁNAK KÉTEZREDIK ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

Római írók közt, mint annyi tudós szava vallja,
Crispus, a történész bizton az élre kerül!
(MARTIALIS: Epigr. XIV, 191)

Ha az ókori hagyománynak hihetünk,¹ ez év május 13-án múlt kereken 2000 esztendeje, hogy elhunyt az európai irodalom történetének egyik ritka érdekes egyénisége, Caius Sallustius Crispus, akit nagy „tanítványa” és követője, Tacitus, másfél évszázad múltán – az utókor elismerésének lobogóját meghajtva – *rerum Romanarum florentissimus auctor*-nak (Ann. III, 30), „Róma legélőbb történetírója”-nak nevezett. De élő maradt Sallustius műve Tacitus és Martialis kora után is. Csodálatos tömörségű írásainak lenyűgöző belső feszültsége ugyanúgy csábos példakép maradt a prózaírók számára a pogány latin világ utolsó századaig, amiként az erkölcsök romlásának megrázó képét néhány mondattal megeleveníteni tudó művészete inspirálta a keresztény írókat, az antik Róma összeomlása után is, az egész középkoron át. S bár a réneszánsz idején valamelyest háttérbe szorult áhítatos tisztele az „örök mintaképek”-nek kikiáltott Cicero és Livius kultusza mögött, a halhatatlan klasszikusnak kijáró tiszteletről azért soha el nem felejtkeztek a humanista doctorok, maga Petrarca sem.

Hazánkban is eleven hagyományként élt évszázadokon át. Kazinczy Ferencnek – hogy a sok közül csak egy példát említsünk – egyik legkedvesebb olvasmánya volt: összes műveinek magyarra fordítását még az osztrák börtönök penészes levegőjében határozta és kezdte el, s a fordítás csiszolgotása, szebbé-jobbá dédelgetése négy évtizeden át, élete végéig kedvenc időtöltése maradt. Az utóbbi évtizedek során aztán mintha lanyhult volna az érdeklődés Sallustius, az író iránt – és nemcsak nálunk, Magyarországon. A tudós szakembereket a sallustiusi életmű elsősorban mint történeti forrás érdekelte. Most, halálának kétezredik évfordulóján, már csak ezért is kötelességünknek érezzük, hogy az emberről s az íróról is megemlékezzünk.

*

Csupa ellentmondás, csupa földelhatatlan ellentét az egész ember, mint életműve s a kor, amelyben élt és alkotott. Mikor született (i. e. 86-ban), már egy fél évszázada tartott a belviszály az elgyötört Itáliában, amelyet ők maguk is *bellum civile*-nek, polgárháborúnak neveztek. Akkoriban valósította meg Sulla véres kezű diktatúráját, melynek során először tette törvényessé „a haza nevében” a besúgást, a följelentést és a tömeggyilkosságot. Még csak tizenkét esztendő volt, amikor Spartacus fölfegyverzett rabszolga-osztagai, miközben kétségbeesve keresték a kiutat a szabadság felé, végigrémítették az ájulatba dermedt Itáliát. Alig múlt húszéves, mikor kapcsolatba került azzal a „földalatti” szervezkedéssel, amelynek élén a majdan legnagyobbremekművében megörökített Catilina állott, hogy aztán Caesarhoz csatlakozva részt vegyen mindama pártharcokban, intrikákban és nyílt politikai küzdelmekben, amelyek az i. e. ötvenes évek Rómájának „életét” jelentették – anélkül, hogy világosan látta volna, miért is folyik a harc. Annyit tudott, hogy végeredményben az ember boldogulásáért. De mi az, hogy „ember”? Az egyén? Aligha, hisz léte és sok nagy elszánása a történelem nagy áradásaiban igen tö-

¹ Az egyes antik közlések egymásnak ellentmondó adatokat tartalmaznak. Így a Chronikon Paschale közlése szerint i. e. 39., Hieronymus szerint viszont a 36. év volt Sallustius halálának éve, amihez azonban az egyházatya azt is hozzáteszi, hogy Sallustius „négy évvel az actiumi ütközet előtt halt meg”. Az ütközet szilárd alapot szolgáltató dátumából (i. e. 31.) kiindulva jutottak el a kutatók az i. e. 35. esztendőhöz, mely a szakirodalomban ma már végérvényesen elfogadott tudományos ténynek számít.

rékeny tutajnak bizonyul. A közösség részparánya? Csakhogy épp a közösség az, mely leginkább széthullóban van, nem bírja el önmagát. A közösséget kellene hát megmenteni? Ezt akarják az egymás után jelentkező diktátorok és diktátorjelöltek, Mariusok és Sullák, Caesarok és Pompeiusok – de a maguk egyeduralma érdekében, az egyén szabadságának elfojtása árán. Szörnyűséges, duhaj haláltánc: a pénz, a gyönyör, s a vigyorgó nyomor tánca ez, melyhez a korbács csattogása, a fegyverek csörgése s a halálhörgés szolgálat kíséretet.

S a Város mégis él. Az emberek reggel kitolonganak a fórumra, új pert, új cirkuszt vagy új diktátorjelöltet várnak, aki megvesztegeti őket. Az előkelők villáiban kacér úriasszonyok heverőjén születik meg a másnapi orgyilkosság vagy államcsíny terve. Róma él, mert Róma – úgy látszik – még rothadásában is halhatatlan. S az ember idővel megszokja.

Az ifjú Sallustius – jómódú szülők jól nevelt gyermeke – előbb írónak készül, aztán belekóstol a politikába is, mint minden valamirevaló római fiatal. Volt quaestor, praetor, tartományi helytartó, részt vett Caesar tisztjeként a polgárháborúban, aztán visszavonult a közéletől: politikai pályafutásának ismertetése, ha a külső momentumokat nézzük, ennyiben ki is merül. Ha azonban, előbbi gondolatmenetünk folytatásaként, mélyebbre tekintünk, úgy egy látszólag mellékes, valójában annál fontosabb, szinte szimbolikus értékű tényre kell fölfigyelnünk. Sallustiusnak Cicero dühöd ellenfele volt élete végéig, s egy nagy valószínűséggel hitelesnek mondható Cicero elleni Sallustius-invectiva nem hagy kétséget afelől, hogy ez az ellenézés nem volt egyoldalú. Maga a *Romule Arpinas* – némi modernítéssel: „Mucsáról szalajtott Romulus” – kitétel, amelyet Sallustius Ciceróval szemben használ, ebben a vonatkozásban önmagáért beszél.

Kétségtelen, hogy a római kultúra két nagy géniusza közti ellentétnek politikai alapja is volt olyan konkrét esetekben, mint például a gyilkosság vádjával bíróság elé állított Milo tárgyalása, ahol Sallustius – Julius Caesar érdekeit képviselve – a vádlottat védő Cicero ellen támadott. A *Romule Arpinas* gúnyos aposztrofálása azonban már semmiképpen sem csak politikai ízű csúfondárosság Sallustius esetében, aki maga sem tartozott a római arisztokráciához, hanem „vidéki” ember volt, s Ciceróhoz hasonlóan legfeljebb őseinek lovagi censusával dicsekedhetett. Itt már két világnézet összecsapását kell gyanítanunk: az adott valósággal való kétféle leszámolás ideológiai keresztződését. Cicero szerette volna elhinni élete végéig, hogy Róma megmenthető, ha legjobb fiai (arisztokraták és gazdag pénzemberek) összefognak, bár tudnia kellett saját tapasztalataiból, hogy ez az időnként realizálhatónak vélt összefogás még tervében is képmutatáson alapszik. Sallustius viszont tudta, hogy a Cicerók meghirdetett nagy hite legjobb esetben is óriási öncsalás. Ezért az álszent hitéért vetette meg Cicerót, ahogy az leszolta őt arcátlannak bélyegzett – mert bevallott – képmutatásáért. Sallustius csakugyan – már-már a skizofrénia határáig – ketté tudott hasadni önmagában is, szét tudta választani önmagában a magánéletre berendezkedő egyént, s a közösségnek ideológusként-íróként megszólamló hangadóját. Döbbenetes az a spontán következetesség, ahogy ezt keresztülvitte. Müköbben legjobb műveiben a mindenható pénz uralomra jutását, az általános élvezethajhászt, s az ezekből eredő elvtelenséget vádolja Róma hanyatlásáért, maga akkora vagyont harácsol össze törvénytelen eszközökkel, mint tartományi helytartó, Africa provinciában, hogy megépítheti azt a mesés kertekkel övezett villarészt Rómában, a mai Monte Pinción, amelyről *horti Sallustiani* néven emlékezik meg a római történeti hagyomány, sőt még arra is van pénze, hogy Caesar halála után annak tiburi kastélyát és más jószágait megszerezze, s fényűzését fitogtatni vágyva – valóságos vagyont adjon Nomentanus Róma-szerte híres szakács-rabszolgájáért.

Cicero tulajdonképpen hitt, vagy legalábbis szeretett volna hinni abban, amit elgondolt. Szubjektíve tán igaza volt. Objektíve azonban Sallustiusnak volt igaza, aki a minden pillanatban bármiben hinni tudó Cicerónak szemébe vágta a súlyosan vádló szavakat: „Kérlek, ó arpinumi Romulus, aki kiválósággal valamennyi Paulust, Fabiust és Scipiót felülmúltál immár, mondd meg végreis, milyen helyet foglalsz el államunkban? Köztársaságunk melyik pártjához tartozol? Kit tartasz barátoknak, kit ellenségednek? ... az állam dolgáról mást mondasz, ha állsz, mást mondasz, ha leülsz, ezeket mocskolod, azokat gyűlöled, te gerinctelen szélkakas, amiért aztán sem az egyik, sem a másik fél nem vesz komolyan.”

Igaza volt Sallustiusnak, igaza lehetett, mert ő maga semmit nem vett egész komolyan. Elég ideje volt rá, hogy a széksziszt megtanulja. Hogy megtanulja a minden becsületes törekvés hiábavalóságának pusztuló korszakok dekadens ideológiájára oly jellemző elvét. S hogy a becsületből is maradjon valami: legalább a

becsületes képmutatást. Azt a fajta képmutatást, amely már ellentmond saját lényegének, éppen mert nyílt és becsületes. A társadalmat csak a generális orvoslás mentheti meg, amelyre a jelen reményt nem nyújt. Az egyénnek azonban addig is élnie kell. Az ideológus, ha becsületes akar lenni tisztultabb önmagához, egzisztenciájának racionális alapjaihoz, a közösség egészének érdekeiért, a társadalmi valóság megváltoztatásáért harcolhat csak, esküdt ellenségeként a gazdaságnak, a hatalomváagnak, az élvhajzásnak — legalábbis az ókori rabszolgatartó Róma adott körülményei között. Az egyén, az adott körülmények között, ha fenn akar maradni, csak abba kapaszkodhat, ami számára fogódzót kínál, mert elviselhetők teszi a jelent: a gazdaságba, a hatalomba, az élvezetbe. Ellentmondás ez? Persze hogy az. Csak éppen nem az tehet róla, aki úgy kényszerült e kínos szituációba, hogy sem szűkebb értelemben vett énjéről (individuumáról), sem tágabb értelemben vett emberségéről (szociális elhivatottságáról) nem tudott lemondani, miközben megtagadtatott tőle a reális célok mágnesa.

Ez a fatális ellentmondás jellemzi egyébként Sallustius egész történetírói munkásságát is.

Tulajdonképpen ő hirdeti meg az európai irodalom történetében először azt az elvet, amelyet Tacitus óta a *sine ira et studio* elveként emlegetünk, mint a „harag és elfogultság nélküli” történetírás posztulátumát. Ő írja le először, hogy mindenféle hiú „reménységtől, félelemtől és pártérdektől ment lélekkel” fog hozzá Catilina összeesküvéséről szóló munkája megírásának (Cat. 4), s hogy „az igazságtól a polgárháborúk alatt sem térítették el a különböző pártok” (Hist. fragm. 6). S ebben van is némi igazság. Csak nem szabad az író vallomását szó szerint venni, illetve: legalább annyira tudnunk kell, mint ő maga is tudta, hogy az igazság számára szubjektíve determinált. Mert ez az igazság (*verum*) kettős: egy elgondolt és egy megélt valóság igaza. Az utóbbihoz nem lehet mérnünk magunkat, hiszen abban az állandó változás kiszámíthatatlan törvényei uralkodnak. Az előbbi pedig csak absztrakta valami, még ha elvont formájában maradandóbb is, amennyiben az ember igazsága. Így lesz aztán két főművének, a „Jugurtha-háború”-nak és a „Catilina összeesküvésé”-nek mindkét főhőse kettős arculatú történeti személy. Jugurtha és Catilina egyaránt jellemtelen, erkölcstelen alakok (ha a hivatalos ideológia szemüvegén nézzük), de kemény, szívós, céltudatos emberek (ha magasabb erkölcsi normákkal mérjük őket).

A társadalmi valóság ködbe takart, fantomszerű rém a sallustiusi műben: egyes alakok bukkannak fel csupán a homályból, félig mutatva magukat, mint Rembrandt festményeinek fény-árny játékában, vagy Rodin plasztikájában. Amit akarnak, amiért küzdenek, az rejtély. Rejtély az író számára is. Hatalmat? De mire jó az? Szabadságot? De mit is jelent az, hogy szabadság? Mihelyt Catilinának konkrétan kell fogalmaznia, a szabadság helyett a gazdagság, a hatalom, a dicsőség és a bőséges zsákmány jelszavával érvel katonái előtt. Csak azt tudják biztosan, miként Sallustius is, hogy mit *nem* akarnak: a jelen rendet, a vérgőzös, züllött haláltáncot, Róma fenyegető csődjét, és — mindenekelőtt — saját csúfos vesztüket. „Pozitív” hősei, a hadseregben rendet teremtő Metellus, vagy a Catilina cinkosaira halálbüntetést követelő Cato épp azért maradnak tulajdonképpen mellékszereplők: ők csupán toldozóifoldozói egy elrongyolt, nagyobb perspektívában menthetetlennek látszó római valóságnak. Igazi hősei a „negatív” figurák.

A történetíró Sallustius költészete hősök epikus tragédiájának és az abszolút semmi értelmetlenségének furcsa filozófiai egyvelegére épül. Kezdetben az utóbbi dominál. A minden erkölcsi alap nélkül önhatalmáért küzdő numidiai király, Jugurtha alakjában még a szükségszerű elbukás szimbólumát vetíti elénk. Legérettebb művében, a „Catilina összeesküvésé”-ről szólóban, már nincs erkölcsi ítélet a mű végén. Tömör, szüksézáví hadijelentéssel zárul az állam rothadt rendje ellen föltámadt összeesküvők utolsó, végzetes csatájának leírása. „Majdnem mindegyikük azt a helyet borította be holttestével, amelyen harc közben megvetette a lábát. Néhányan pedig, akiket a praetori cohors az arcvonalból kiszorított, valamivel arébb, de mégis valamennyien szemben kapott sebektől roskadtak össze.” Az az író, aki ennyire „tárgyilagos” tudott lenni egy — melleleg lebecsült — összeesküvő társasággal szemben, igazában sohasem volt tárgyilagos. Ha nem hitt is a Catilinák kalandorvállalkozásának sikerében, többre becsülte elszántságukat a Cicerók megajánzott, naiv képmutatásánál. Talán tudta, hogy ő maga nem előlrol kapta volna azt az utolsó sebet, de titokban rokonszenvet érzett azok iránt az „elvetemültek” iránt, akik fel tudták tenni életüket a semmire, amitől mégis mindent reméltek, ha nem is az egész emberség, de legalább a maguk számára.

Ellentmondásokkal, feloldhatatlan ellentétekkel teli mű a Sallustiusé. De talán épp ez teszi emberivé, Tacitus szavait megtoldva: „örökre elevenné”.